

ORIGINAL ARTICLE

Activity of British companies in Isfahan during of Qajar period (1875-1925)

Ali Akbar Jafari^{1*}, Masoumeh Choopani²

1. Associate Prof., Department of History and Iranian Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
2. M.Sc. History of Iran, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Correspondence:

Ali Akbar Jafari

Email: jafari@ltr.ui.ac.ir

Received: 30 Apr 2025

Accepted: 02 Aug 2025

How to cite

Jafari, A.A. & Choopani, M. (2025). Activity of British companies in Isfahan during of Qajar period (1875-1925). *Iran Local Histories*, 13(2), 137-150. (DOI: [10.30473/lhst.2026.74447.2989](https://doi.org/10.30473/lhst.2026.74447.2989))

ABSTRACT

Prior to the Qajar period, Isfahan's strategic position along major trade routes made it an attractive destination for foreign merchants. Following its designation as the capital of the Safavid dynasty, a number of foreign trading companies established offices in the city. However, the Afghan invasion and subsequent instability led to the gradual withdrawal of these companies. Their commercial presence remained limited until the establishment of the Qajar dynasty. With the ascent of the Qajars—particularly during the reign of Naser al-Din Shah—British commercial enterprises began operating in various regions of Iran, including Isfahan. These companies engaged in diverse economic activities, the significance of which constitutes the core focus of this research. Accordingly, the central research question is: 'What roles did British commercial enterprises play in Isfahan during the Qajar era? Given Isfahan's continued prominence as a nexus of trade during the Qajar period, the city remained of considerable interest to British merchants. By establishing trade offices in Isfahan, they expanded their commercial footprint within Iran. It appears that the presence of British firms contributed to the development of Isfahan's economy and commercial landscape, and that a degree of collaboration existed between these firms and local Iranian merchants. This study adopts a qualitative methodology based on library research and archival sources, including Qajar-era newspapers. The findings aim to identify the British companies active in Isfahan during this period, examine the nature of their activities, and assess the broader economic, commercial, and social impacts of their presence on the city.

KEYWORDS

Business, English Trading Companies, England, Isfahan, Qajar.

Extended Abstract

Activity of British companies in Isfahan during of Qajar period (1875-1925)

In the Qajar period, despite losing its status as the capital, Isfahan continued to be recognized as one of Iran's major commercial and economic centers. The city's unique geographical position as a connecting point for important domestic and international trade routes drew the attention of British trading companies. This study seeks to answer the following question: What was the performance of British companies in Isfahan between 1876 and 1925? Additionally, the researchers aim to analyze the impact of these companies' activities on the economic, social, and commercial structure of Isfahan. The significance of this topic lies in the fact that the presence of these companies had not only economic but also profound social and cultural consequences for local markets and industries. Despite Britain's extensive role in Iran's economy during the Qajar era, only limited and scattered research has examined the role of British companies in various cities, including Isfahan. Therefore, this study aims to fill the existing knowledge gap and answer key questions regarding why British companies chose Isfahan, how they operated, and what effects they had on the city's economy. This article examines the economic activities of British trading companies and their economic and social impacts on the city of Isfahan. The research also touches upon the social, political, and cultural dimensions of these companies' activities. The literature review shows that existing sources have mainly offered general discussions about the presence of British companies in Isfahan. Works by Elahiyari and colleagues, as well as Shirani Naqneh, have mentioned the presence of these companies but have not provided detailed analyses of their consequences. Thus, this study attempts to address this gap by using library sources, archival documents, and newspapers, employing a descriptive-analytical method. However, the research faced limitations due to the scarcity of sources—since the topic falls under local studies, which often lack adequate information—and due to the limited attention given to non-political subjects in the existing literature. Consequently, after extensive review, the available findings proved to be quite limited. The results indicate that seven British trading companies—David Sassoon; Hotz; Ziegler; Gray, Paul & Co.; Dickson, Muir & Tweedy; and Lynch Brothers—were active in Isfahan from 1876 to 1925. These companies, by leveraging Isfahan's strategic position along key trade routes from southern to northern Iran, managed to dominate the city's marketplace. The construction of the Bakhtiari Road by the Lynch Company, which facilitated connections between Khuzestan and Isfahan, significantly increased the flow of British goods into the city. The governorship of Zell al-Sultan, with his political inclination toward Britain, further created a favorable environment for these companies' operations. Their extensive presence in the Isfahan market led to the widespread availability of inexpensive and diverse British textiles, which replaced locally produced goods. This shift caused a decline in traditional industries such as textile production and weakened the competitiveness of local producers, resulting in a market dominated by British merchandise. Furthermore, the activities of these companies deeply affected the economic and agricultural structure of Isfahan. Local merchants, in their attempts to compete with foreign goods, were forced to change crop patterns—leading to the cultivation of cash crops such as opium and tobacco instead of grains and subsistence crops. In the long run, these changes caused food shortages and sudden famines. Social consequences, such as the closure of local businesses and changes in consumer preferences toward foreign goods, were among the other negative outcomes of the British presence. Despite efforts by local elites to establish domestic trading companies such as Mas'udiyeh, Islamiyyeh, Mahmoudiyeh, and Okhovat to resist British dominance, these attempts largely failed due to the weak support structures of the Qajar government and economic pressures, such as higher customs fees imposed on local merchants. In conclusion, although the presence of British companies in Isfahan during the Qajar period increased imports and expanded the market for foreign goods, it also produced severe economic and social consequences. Their activities not only led to the stagnation of local industries and the decline of indigenous production but also reshaped agricultural structures, increased economic dependency, and weakened the position of local merchants and artisans. These conditions became more apparent during the Constitutional Revolution, turning Isfahan into one of the key centers of resistance against foreign influence. Thus, the opening of Isfahan's markets to British companies did not lead to economic or commercial prosperity; rather, it inflicted significant harm on the city's trade, industries, and agriculture. Perhaps even more critical was the shift in attitudes and consumer preferences among the people of Isfahan, who increasingly favored foreign goods introduced by British companies. This shift represented a serious social and cultural harm—one that persisted over time despite the efforts of local leaders who even considered issuing religious bans on foreign products.

KEYWORDS

Isfahan; trade; British trading companies; Qajar.

"The authors declare that there are no conflicts of interest regarding the publication of this manuscript".

«مقاله پژوهشی»

عملکرد شرکت‌های انگلیسی در اصفهان دوره قاجار (۱۲۹۳-۱۳۴۴ ق / ۱۸۷۵-۱۹۲۵ م)

علی اکبر جعفری^{۱*}، معصومه چوپانی^۲

چکیده

اصفهان پیش از دوره قاجاریه به دلیل قرار گرفتن بر سر راه‌های تجاری، مورد توجه بازرگانان خارجی بود. پس از انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت دولت صفوی، شرکت‌های خارجی دفاتر خود را در این شهر افتتاح کردند، اما پس از حمله افغان‌ها و شرایط نابسامانی که برای شهر اصفهان به وجود آمد؛ شرکت‌های خارجی یکی پس از دیگری از شهر رفتند و تا زمان به قدرت رسیدن قاجارها، حضور فعالی نداشتند. با به قدرت رسیدن قاجارها و مشخصاً از زمان ناصرالدین شاه، شرکت‌های تجاری انگلیسی در ایران و به‌ویژه شهر اصفهان شروع به فعالیت کردند. این شرکت‌ها در زمینه‌های مختلفی فعالیت داشتند که بنابر اهمیت، این پژوهش به این موضوع می‌پردازد؛ لذا سوال اصلی پژوهش این است که: شرکت‌های انگلیسی در اصفهان دوره قاجار چه عملکردی داشتند؟ از آنجایی که اصفهان در دوره قاجار همچنان بر سر راه‌های مهم تجاری قرار داشت، توجه بازرگانان انگلیسی را به خود جلب کرد. آن‌ها با تأسیس دفاتر خود در این شهر، بر سطح تجارت خود در ایران افزودند. همچنین گمان می‌رود حضور شرکت‌های انگلیسی در اصفهان باعث رونق اقتصاد و تجارت در این شهر شده و بازرگانان شهر اصفهان نیز با آن‌ها همکاری داشته‌اند. این پژوهش به روش تاریخی در حوزه مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و نیز با استفاده از روزنامه‌های دوره قاجار، این موضوع را بررسی و تحلیل نموده است. یافته‌های پژوهش ضمن شناسایی شرکت‌های انگلیسی فعال در اصفهان دوره قاجار و نوع فعالیت‌هایشان، پیامدهای عملکرد آن‌ها در اقتصاد و تجارت و اجتماع اصفهان آن دوره را نشان می‌دهد.

واژه‌های کلیدی

اصفهان، تجارت، شرکت‌های تجاری انگلیس، قاجار.

۱. دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.
۲. کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

نویسنده مسئول:

علی اکبر جعفری

رایانامه: jafari@ltr.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱

استناد به این مقاله:

جعفری، علی اکبر و چوپانی، معصومه (۱۴۰۴). عملکرد شرکت‌های انگلیسی در اصفهان دوره قاجار (۱۲۹۳-۱۳۴۴ ق / ۱۸۷۵-۱۹۲۵ م). فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۳(۲)، ۱۵۰-۱۳۷. (DOI: 10.30473/lhst.2026.74447.2989)

مقدمه

موضوع دارند. **الهیاری و همکاران**^۱ در کتاب خود، مطالبی در این زمینه آورده‌اند اما به صورت کلی است و به جزئیات این اقدامات و پیامدهای آن نپرداخته‌اند. **شیرانی نقنه**^۲ نیز اشاره مختصری به فعالیت شرکت‌های انگلیسی در اصفهان کرده اما به صورت کامل و تحلیلی به این موضوع نپرداخته است.

روش پژوهش

استفاده از روش تاریخی با کمک گرفتن از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و روزنامه‌ها در این پژوهش که به شیوه توصیفی-تحلیلی به موضوع پرداخته است، یافته‌های مهمی را در اختیار قرار داده است. اما محدود بودن منابع پژوهش به دلیل اینکه موضوع، در حوزه مطالعات محلی قرار می‌گیرد و این دست از مطالعات، معمولاً با کمبود اطلاعات روبرو هستند، به‌اضافه کم‌توجهی به موضوعات غیرسیاسی در منابع، به شدت بر مشکلات پژوهشی افزوده است؛ به‌ویژه اینکه پس از بررسی‌های متعدد و مطالعه دست منابع، یافته‌ها و خروجی‌های به‌دست آمده از این منابع بسیار ناچیز و اندک است.

انگلیسی‌ها و تلاش برای حضور اقتصادی-تجاری در ایران دوره قاجار

دولت انگلیس در دوران حکمرانی قاجارها تلاش پیوسته‌ای داشت تا روابط تجاری گسترده‌ای با ایران برقرار کند و حتی در این زمینه، مانع حضور پر قدرت روس‌ها در ایران شود. این دیدگاه و سیاست، موجب شد تقریباً در بیشتر قراردادهای منعقد شده میان انگلیس و ایران، مسائل تجاری و اقتصادی مورد توجه قرار گیرد. شاید به همین دلیل بود که دولت انگلستان تمام قدرت خود را به کار گرفت تا نفوذ تجاریش را در جنوب ایران افزایش دهد (Stebbins, 2016, p. 6). این مسأله موجب شد تا به تدریج بوشهر، مرکز اول فعالیت انگلیسی‌ها شود (سدیدالسلطنه، ۱۳۴۲، ج. ۲، ص ۶۳۴)؛ به‌گونه‌ای که بنادر جنوب خصوصاً بوشهر، بارانداز اول کشتی‌های انگلیسی شد.

روابط تجاری دولت قاجار و انگلیس از زمان فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ق) و با قرارداد ۱۲۱۵ ق / ۱۸۰۰ م صورت متفاوتی گرفت به‌گونه‌ای که از این زمان، حضور و فعالیت شرکت‌های

شهر اصفهان از دیرباز به دلیل موقعیت جغرافیایی مناسبی که برخوردار بود، مورد توجه دولت‌ها و بازرگانان خارجی قرار داشت. این شهر در بیش از نیمی از عصر صفوی، پایتخت ایران بود و از شرایط تولیدی و اقتصادی بالایی برخوردار شده بود؛ به همین علت، شرکت‌های تجاری اروپایی، به تأسیس شعبه‌هایی در این شهر اقدام نمودند. پس از حمله افغان‌ها و بروز شرایط نامناسب، اقتصاد و تجارت اصفهان رو به افول نهاده و شرکت‌های خارجی، دفاتر خود را تعطیل کردند. پس از چند دهه و با تشکیل دولت قاجاریه و برقراری دوباره امنیت، فعالیت‌های تجاری، صنایع و تولیدکنندگان محلی، جان دوباره گرفتند. به سلطنت رسیدن ناصرالدین شاه قاجار و علاقمندی او به فرنگ و به‌ویژه انگلیس، شرایط را برای حضور پررنگ شرکت‌های تجاری انگلیسی در ایران فراهم نمود. این شرکت‌ها که از امتیازات اقتصادی خوبی برخوردار بودند، توانستند به سرعت دفاتر خود را در شهرهای مختلف از جمله اصفهان دایر نمایند. فعالیت آن‌ها در اصفهان موجب شد به زودی بازار این شهر را در دست بگیرند. این امر در میان مدت نتیجه‌ای جز آسیب بر پیکره اقتصاد محلی با خود به همراه نداشت، نتیجه‌ای که موجب تقلیل جایگاه اصفهان در بخش اقتصاد و تجارت ایران دوره قاجاریه شد. علاوه بر این، تغییر نوع کشت محصولات کشاورزی و پیامد ناگوار آن یعنی کمبودها و قحطی‌ها و همچنین گرایش عمومی به محصولات خارجی به دلیل نرخ پایین و تنوع رنگ و جنس، آسیب اجتماعی-هویت‌محلی مهمی را برای این شهر به همراه داشت. با عنایت به اهمیت موضوع، این پژوهش به بررسی عملکرد شرکت‌های انگلیسی در اصفهان دوره قاجار می‌پردازد.

برای بررسی موضوع در این پژوهش، این سوالات مطرح می‌شود که: چرا شرکت‌های انگلیسی در دوره قاجار در شهر اصفهان حضور پررنگ داشتند؟ کدام شرکت‌های انگلیسی در اصفهان دوره قاجار حضور داشته‌اند؟ شرکت‌های انگلیسی چه عملکردی در اصفهان دوره قاجار داشتند؟ و چه تأثیری بر اقتصاد این شهر گذاشته‌اند؟

پیشینه پژوهش

در زمینه فعالیت شرکت‌های انگلیسی دوره قاجار در اصفهان، پژوهش‌هایی صورت گرفته که عموماً اشارات محدودی به این

۱. الهیاری، فریدون. و همکاران. (۱۳۹۳). تاریخ حرف، صنایع و تجارت استان اصفهان از دوران باستان تا انقلاب اسلامی. اصفهان: شهید حسین فهمیده.
 ۲. شیرانی نقنه، زهرا. (۱۳۸۴). اقتصاد اصفهان در دوره ظل‌السلطان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ. اصفهان: گروه تاریخ دانشگاه اصفهان.

شهر اصفهان در دوره قاجار همچنان، در مسیر راه‌های مهم تجاری قرار داشت و راه‌هایی که از سواحل خلیج فارس و جنوب ایران به پایتخت و شمال ایران می‌رفت، از این شهر می‌گذشت (ویشارد، ۱۳۶۳، ص ۱۵۷). بازرگانان، کالاهای انگلیسی را که در بوشهر تخلیه می‌شد، از طریق راه بوشهر - شیراز - اصفهان به دیگر نواحی ایران منتقل می‌کردند. علاوه بر این با افتتاح راه آبی کارون بر روی کشتی‌ها و ساخت راه اهواز - اصفهان توسط شرکت انگلیسی لینچ، کالاهای انگلیسی ارزان‌تر و سریع‌تر به نواحی مرکزی ایران و شهر اصفهان می‌رسید تا از آنجا به شهرهای دیگر منتقل شود. پیامد این تغییرات، چیزی جز وفور کالاهای انگلیسی و فعالیت بازرگانان انگلیسی در شهر اصفهان نبود. تا پیش از این دوره، صنعتگران و پیشه‌وران اصفهان کالاهای مورد نیاز اهالی را تولید و به فروش می‌رسانند؛ اما با رواج کالاهای خارجی، تولیدکنندگان داخلی، ضعیف شده و دیگر توان رقابت با شرکت‌های انگلیسی را نداشتند. لذا بازار اصفهان در این زمان به عنوان مرکز فعالیت بازرگانان خارجی شناخته می‌شد (کرزن، ۱۳۶۲، ص ۱/۲).

بازار اصفهان محل عرضه کالاهای وارداتی انگلیسی، خصوصاً پارچه‌های متنوع و ارزان قیمت شده بود و در مقابل، محصولات کشاورزی همچون تریاک، کتیرا و پنبه توسط همین شرکت‌ها صادر می‌گردید. عمده تریاک ایران در کرمانشاه و اصفهان کشت و شهر اصفهان به عنوان مرکز تجارت تریاک ایران شناخته می‌شد (بنجامین، ۱۳۶۳، ص ۳۱۱).

بدین ترتیب فعالیت بازرگانان خارجی در سال‌های ابتدایی قرن ۱۴ق/ ۱۹م در شهر اصفهان گسترش یافت. یکی از عوامل مهم این رخداد، تفاوت هزینه پرداخت گمرکی برای بازرگانان ایرانی و خارجی بود. تجار اصفهان با هر نوع کالا، بایستی در هر سه منزل بوشهر، شیراز و اصفهان، صدی، دو و نیم درصد عوارض می‌دادند؛ اما تجار خارجی تنها یک بار آن هم در مرز، صدی، پنج درصد گمرکی می‌پرداختند (ابوت، ۱۳۹۶، ص ۱۷۵). این پرداخت‌ها موجب افزایش قیمت کالاهای تجار ایرانی و ضرر آن‌ها شده بود؛ به همین دلیل، گاهی بازرگانان اصفهانی خود را نماینده تجارت خانه‌های خارجی معرفی کرده و از امتیاز فوق استفاده می‌کردند. با گذشت زمان، بازرگانان خارجی که شرایط را برای حضور خود در اصفهان مناسب دیدند، تلاش کردند دفترهای تجاری خود را در این شهر دایر نمایند (جناب و شاردن، ۱۳۷۶، ص ۱۴۴-۱۴۳) بازرگانان انگلیسی در این امر از سایرین پیشی جسته و توانستند بازار اصفهان را در دست خود بگیرند.

جدید انگلیسی در ایران گسترش یافت. انگلیسی‌ها به دنبال حذف نفوذ رقبای خود در ایران بودند و رد پای این سیاست در تمام قراردادهای این دولت با ایران از جمله قرارداد ۱۲۱۵ق، قرارداد مجمل و مفصل مشهود بود (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به مدنی، بی‌تا، ص ۱۰۱-۱۰۵). از زمان حکمرانی محمد شاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴ق) کالاهای انگلیسی بیشتری به ایران وارد می‌شد اما حضور گسترده شرکت‌های انگلیسی، به زمان ناصرالدین شاه بازمی‌گردد. در این دوران و به دلایل متعددی از جمله واگذاری امتیازات جدید به انگلیسی‌ها همراه با معافیت‌های مالیاتی که زمینه فعالیت آن‌ها را در ایران گسترش می‌داد، افتتاح راه‌های تجاری جدید به‌ویژه جاده لینچ و نیز افزایش حجم واردات و صادرات، مرکز ایران و خاصه شهر اصفهان مورد توجه بیشتر انگلیسی‌ها قرار گرفت. پیامد این توجه، استقرار و فعالیت شرکت‌های انگلیسی در ناحیه اصفهان شد (Shahnavaz, 2005, p. 82-83) که در ادامه بررسی خواهد شد.

شرکت‌های انگلیسی در اصفهان از ۱۲۹۳ تا ۱۳۴۴ ق

اصفهان در مرکز فلات ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی‌اش، از دیرباز جایگاه تجاری ویژه‌ای داشته است. این شهر که در دوران شاه عباس اول صفوی به عنوان پایتخت انتخاب شد، با گذشت زمان، پذیرای تجارخانه‌های انگلیسی، هلندی، اسپانیایی، روسی و هندی بود که در زمینه صادرات و واردات محصولات متنوعی از جمله خشکبار و پارچه مشغول بودند (اوبن، ۱۳۶۲، ص ۲۹۰-۲۸۹؛ لاکهارت، ۱۳۸۳، ص ۳۲۴-۳۳۱). با حمله افغان‌ها و سقوط دولت صفوی، اصفهان دچار زوال شد و شرکت‌های خارجی از این شهر رفتند. انتقال پایتخت ایران به شیراز در زمان کریم خان زند و در زمان قاجارها به تهران، شهر اصفهان مورد بی‌مهری و فراموشی متولیان امر قرار گرفت. با وجود این، اما اصفهان به دلیل موقعیت جغرافیایی‌اش توانست تا حدودی اهمیت تجاری-اقتصادی خودش را حفظ کند. شهر اصفهان از آغاز پادشاهی ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۴ق/ ۱۸۴۸م تا پایان دولت قاجاریه در سال ۱۳۴۴ق/ ۱۹۲۵م حاکمان متعددی به خود دید که طولانی‌ترین دوره، متعلق به ظل‌السلطان پسر ارشد ناصرالدین شاه بود. او که از سال ۱۲۹۱ تا ۱۳۲۵ق/ ۱۸۷۳ تا ۱۹۰۶م بر شهر اصفهان حکمرانی کرد، همچون پدرش، گرایش بیشتری به انگلیس داشت. همین امر، شرایط را برای حضور و فعالیت شرکت‌های انگلیسی در اصفهان هموار کرد (صفائی، ۱۳۵۰، ص ۳۹).

واردات کالا و پارچه‌های انگلیسی به اصفهان و صادرات تریاک، تنباکو، قالی، کتیرا، مغز بادام از این شهر مشغول فعالیت بود (گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۱۳۷۰، ۳/۳۸۲). شرکت هاتز برای انتقال کالاهایش از جاده بوشهر - اصفهان استفاده می‌کرد که مرتباً مورد حمله غارتگران قرار می‌گرفت. در سال ۱۳۱۵ ق / ۱۸۹۸ م کنسولگری انگلیس در اصفهان به اداره کارگزاری اصفهان شکایت کرد که در دهم مارس گذشته، یک عدل مال‌التجاره این شرکت به ارزش شصت و چهار تومان و سه قران و ده شاهی در جلگه رامش جرقویه، میانه شیراز و اصفهان غارت و مجدداً در ۶ آوریل، یک عدل مال‌التجاره دیگر به ارزش چهل و دو تومان در قلعه میرحیدر (در جاده اصفهان - شیراز) از شتردارانش سرقت شده است. این کنسولگری در ادامه نامه، از کارگزاری اصفهان می‌خواهد یا مشابه کالاهای مسروقه را مسترد و یا هزینه آن را پرداخت کند (استادوخ، ۱۳۱۵، ک ۳۰، پ ۱۸، ص ۵).

کارخانه تولید و آماده‌سازی تریاک شرکت هاتز در محله جلفای اصفهان قرار داشت. در سوم شعبان ۱۳۱۳ ق / ۱۸۹۵ م دو تن از نگهبانان شرکت هاتز درگذشتند. اهالی شهر معتقد بودند این دو نفر به قتل رسیده‌اند به همین علت، فردای آن روز با حمایت روحانیون شهر، مقابل خانه هاتز تجمع کردند. این تجمع برای پنج روز ادامه داشت. سرانجام ناصرالدین شاه تلگرافی اعلام کرد در صورت عدم پایان اعتراضات، امکان بروز جنگ و تصرف کشور وجود دارد. این سخن باعث شد علما در تلگرافی، از پایان تجمعات خبر دهند. این حادثه، شوک بزرگی را برای شرکت هاتز به همراه داشت و باعث شد اعتبار خودش را از دست داده (Walcher, 2008, p. 188-199)، در سال ۱۳۲۱ ق / ۱۹۰۳ م ورشکست شود (استادوخ، ۱۳۲۱، ص ک ۲۷، پ ۱۱، ص ۹۲).

پ- شرکت مؤنیر و توئیدی (خلیج فارس)

شرکت تجارتی خلیج فارس، یکی دیگر از شرکت‌های انگلیسی فعال در اصفهان بود که به دلیل حک نام مؤنیر (مدیرکل شرکت) بر روی صندوق‌های حمل کالا، به شرکت مؤنیر معروف شد (آدمیت، ۱۳۶۰، ص ۵۴). این شرکت همزمان با چند شرکت انگلیسی دیگر در دهه ۸۰ قرن ۱۹ میلادی برابر با اواخر قرن ۱۳ و اوایل قرن ۱۴ ق در اصفهان فعالیت می‌کرد و تقریباً تمام تجارتش با کالاهای انگلیسی انجام می‌شد. پس از عقد قرارداد رژی میان ایران و ماژور تالبوت در سال ۱۳۰۹ ق / ۱۸۹۱ م، آقای مؤنیر و شرکت تجارتی خلیج فارس، به عنوان نماینده رژی در اصفهان شناخته شدند. ظل‌السلطان نیز خانه‌ای رایگان در بازار به

از سال ۱۲۹۳ ق / ۱۸۷۵ م تا پایان دولت قاجار در سال ۱۳۴۴ ق / ۱۹۲۵ م هفت تجارتخانه به نام‌های دیوید ساسون^۱، هاتز^۲، زیگلر^۳، گری پاول و شرکا^۴، دیکسن^۵، مویر و توئیدی^۶ (خلیج فارس) و لینچ و برادران^۷ در شهر اصفهان فعالیت می‌کردند که در ادامه به اقدامات و تأثیرات آن‌ها بر اقتصاد و تجارت این شهر پرداخته می‌شود.

الف- شرکت گری پاول و شرکا

نمایندگان شرکت انگلیسی گری پاول از سال ۱۲۸۳ ق / ۱۸۶۶ م در بوشهر حضور و شروع به فعالیت تجاری کرد. این شرکت، وابسته به شرکت گری داوز^۸ بود و در بوشهر، بندرلنگه و بندرعباس نمایندگی داشت و نماینده شرکت کشتیرانی - تجاری هند انگلیس^۹ بود (اشرف، ۱۳۵۹، ص ۵۴؛ عیسوی، ۱۳۶، ص ۵۶۲). شرکت گری داوز حتی پیشنهاد انحصار کشتیرانی در کارون را در قبال مبلغی حدود چهارهزار لیره به ایران و انگلستان هم داده بود (اورسل، ۱۳۸۲، ص ۳۰۹). از شروع فعالیت‌های این شرکت در اصفهان اطلاعاتی در دست نیست اما در سال ۱۲۹۳ ق / ۱۸۷۵ م جرج مکنزی^{۱۰} اسکاتلندی آن را در اصفهان اداره می‌کرد. وی در تلاش بود امتیاز احداث راهی از اصفهان به شوشتر با عبور از منطقه بختیاری را به دست آورد (رایت، ۱۳۶۴، ص ۱۷۱) اما موفق نشد و کمپانی لینچ این امتیاز را کسب کرد.

ب- شرکت هاتز

شرکت هلندی‌الاصل هاتز در سال‌های بعد از ۱۲۷۰ ق / ۱۸۵۰ م در بوشهر شروع به فعالیت کرد (اشرف، ۱۳۵۹، ص ۵۳). مؤسس این شرکت جی. سی. پی. هاتز^{۱۱} بود که پس از مرگ او، پسرش آلبرت هاتز مدیریت شرکت را در دست گرفت. این شرکت سرانجام به دلیل عدم همراهی دولت هلند، در سال ۱۳۰۲ ق / ۱۸۸۴ م دفتر مرکزی خود را به لندن منتقل نمود (فلور، ۱۳۶۶، ۱/۹۸-۹۷).

شرکت هاتز در سال ۱۲۹۴ ق / ۱۸۷۶ م، اصفهان را به عنوان مرکز فعالیت‌هایش در ایران برگزید و فعالیت‌هایش را در این شهر آغاز کرد. این شرکت که توسط کالینگون اداره می‌شد، در زمینه

1. D. Sasson
2. Hotz
3. Zigler
4. Gray Paul & Co.
5. Dixon
6. Muir & Tweedy
7. Lynch Brothers
8. Gray Dawes & Co.
9. The British India Steam Navigation Co.
10. George Mackenzie
11. J. C. P. Hotz

این تجارتخانه محصولات هم‌چون کاغذ تریاک و متقال را نیز برای مَلِک ارسال می‌کرد (سلیمانی، ۱۴۰۰، ص ۷۱-۷۲). شرکت تجاری دیوید ساسون از همان روزهای اول تأسیس در اصفهان، با حاج محمدحسین کازرونی نیز ارتباط تجاری فعالی برقرار نمود. حاج محمدحسین از طریق این شرکت انگلیسی، کالاهایی هم‌چون قند، شمع، چلواری سفید و چیت وارد و در مقابل برای شعبه شرکت ساسون در انگلیس، تریاک صادر می‌کرد. حاج محمدحسین، هم‌چنین مدیران ساسون را از وضعیت تریاک در بازار ایران آگاه می‌نمود (ساکما، ۱۳۰۷-۱۳۳۸، ۱۸/۱۹۶/۲۹۶).

ث- شرکت زیگلر

کمپانی سوئیسی الأصل زیگلر، توسط فیلیپ زیگلر از سال ۱۲۷۷ق/ ۱۸۶۰ م به بعد در ایران شروع به فعالیت کرد. کشور سوئیس در آن زمان نماینده سیاسی در ایران نداشت، به همین علت شرکت زیگلر برای بهره‌مندی از امتیازات و جایگاه انگلستان در ایران، شرکتش را به لندن منتقل کرد (معتضد، ۱۳۶۶، ص ۲۹۹).

این شرکت یکی از نخستین شرکت‌های تجاری فعال در دهه ۱۳۱۰ق/ ۱۸۹۰م در اصفهان بود که در زمینه صادرات تنباکو و تریاک و واردات پارچه‌های انگلیسی فعالیت می‌کرد. اصفهان برای شرکت زیگلر در حکم یک شهر ترانزیتی بود؛ بدین صورت که هرگاه این شرکت قصد واردات یا صادرات کالاهای تجاری به سراسر ایران را داشت، از طریق راه اصفهان و بوشهر اقدام می‌کرد. این شرکت به مدیریت آقای گیر به همراه تعدادی اتباع آلمانی و سوئدی در سال ۱۳۳۲ق/ ۱۹۱۴م در اصفهان فعال بود (لینن، ۱۳۶۷، ص ۷۳؛ Walcher, 2008, p. 76&175). تمرکز این شرکت بر روی واردات پارچه‌های انگلیسی خصوصاً پارچه‌های منچستر بود؛ اما گاهی مس و شمع نیز به اصفهان وارد و حیوانات را از این شهر صادر می‌نمود (کشف تلبیس، ۱۳۳۶، ص ۱۸۹). شرکت زیگلر نیز گاهی قافله‌هایش در جاده‌های منتهی به اصفهان، مورد حمله غارتگران و راهزنان قرار می‌گرفت. برای نمونه می‌توان به غارت دو عدل مال‌التجاره این شرکت به ارزش ۱۲۰ لیر در تاریخ یازدهم ربیع‌الثانی ۱۳۳۲ق/ نهم مارچ ۱۹۱۴م در باقرآباد اشاره کرد که از کارگزاری اصفهان درخواست استرداد کالاها یا پرداخت غرامت کردند (استادوخ، ۱۳۳۴، ک ۳، پ ۳، س ۱۳ و ۱۴).

پس از امضای فرمان مشروطه، بازاریان و شخصیت‌های عالی رتبه اصفهان بازار را چراغانی کرده و جشن گرفتند. شرکت زیگلر اصفهان نیز جشنی با حضور تجار اصفهان و نمایندگان انگلیسی

موثر اهدا کرد تا بتواند به راحتی فعالیت‌های خود را انجام دهد. کمپانی رژی به دلیل فعالیت گسترده اقتصادی شرکت تجاری خلیج فارس در اصفهان، از قدرت زیادی در این ناحیه برخوردار بود. ظل‌السلطان نیز حامی شرکت تجاری خلیج فارس بود از همین رو گماشتگان رژی در اصفهان به خودشان اجازه می‌دادند با مردم اصفهان پرخاشگرایانه رفتار کنند. از طرف دیگر بازرگانان محلی نیز متوجه از دست دادن موقعیت شغلی و ضرر اقتصادی خود شدند. تمام این اقدامات موجب نارضایتی مردم و بازرگانان شد. آن‌ها دست به دامان روحانیون شهر شدند و در شهر آشوب به پا کردند. در پی اختلاف نظری که میان آقای توئیدی (مدیرکل شرکت) با حاج احمد بنکدار رخ داد؛ مدیر شرکت خلیج فارس، شکایت خود را نزد ظل‌السلطان و حاج احمد نیز شکایتش را نزد آقا نجفی برد (Walcher, 2008, p. 111&151). در ادامه اعتراضات، شیخ محمدعلی نجفی (ثقة الاسلام) در خطبه‌ای، همه اجناس موثر را نجس اعلام کرد و مردم را از خرید و فروش کالاهای او نهی کرد (آدمیت، ۱۳۶۰، ص ۵۴). این حوادث، ضربه مهلکی بر پیکره شرکت خلیج فارس و نمایندگی رژی در اصفهان وارد کرد. سرانجام با لغو قرارداد رژی، آقای توئیدی اعلام کرد قادر به جمع‌آوری ۳۰۰۰۰ لیره بدهی معوقه شرکت نیست و مجبور است دفترش را ببندد (Walcher, 2008, p. 151). با وجود این، طبق اسناد موجود، شرکت خلیج فارس تا سال ۱۳۲۱ق/ ۱۹۰۳ م در شهر اصفهان به فعالیت خود ادامه داد (استادوخ، ۱۳۲۱، ک ۲۸، پ ۲، س ۴).

ت- شرکت دیوید ساسون

شرکت تجاری دیوید ساسون، یکی از بزرگ‌ترین تجارتخانه‌های انگلیسی فعال قرن ۱۳ق/ ۱۹م در زمینه تجارت تریاک بود. این شرکت، فعالیتش در ایران را با خرید مقدار هنگفتی تریاک در سال ۱۲۵۳ق/ ۱۸۳۷م آغاز (اوکازاکی، ۱۳۶۵، ص ۳۵) و در سال ۱۳۰۷ق/ فوریه ۱۸۹۰م نمایندگی خود را در اصفهان تأسیس کرد (Walcher, 2008, p. 164). حاج‌آقا محمد صدر ملک‌التجار اصفهانی، یکی از ثروتمندترین و متنفذترین تاجران اصفهان، شریک و نماینده شرکت دیوید ساسون بود (اشرف، ۱۳۵۹، ص ۵۵). پرفروش‌ترین کالای تجارتخانه مَلِک به ساسون، تریاک بود که به لندن، هنگ‌کنگ، بصره و سایر شعبات این کمپانی صادر می‌شد. کتیرا از دیگر محصولات بود که تجارتخانه دیوید ساسون به نمایندگی از محمد ابراهیم ملک به فروش می‌رساند.

و نفت بود (نورائی، ۱۳۹۱، ۱۹۱ و ۲۵۷-۲۵۶)؛ اما تمرکز بیشتری بر روی کالاهای کم حجم و پرارزش همچون تریاک، صمغ و کنیرا داشت (قربان‌پور دشتکی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۲).

شرکت لینچ با تجارتخانه جهانیان و ملک‌التجار روابط گسترده‌ای برقرار کرد. این شرکت، کالاهای مورد نیاز جهانیان همچون ریسمان، پارچه‌های پشمی، رنگ، رنگ روناس، نیل، شکر، قند، آب معدنی را از طریق راه آبی کارون وارد می‌کرد و از راه لینچ به شرکت جهانیان شعبه اصفهان تحویل می‌داد. در مقابل، محصولات صادراتی این شرکت همچون بادام و مغز بادام را بیمه کرده و به بمبئی ارسال می‌نمود (ساکما، ۱۳۲۹، ۳۳۸۹/۲۸۰/۹۷). شرکت لینچ همچنین به نمایندگی از محمد ابراهیم ملک، محصولاتتی همچون تریاک و کنیرا را در هنگ‌کنگ، لندن و سایر مناطق به فروش می‌رساند و قند و حلبی برای محمد ابراهیم به حواله عبدالحسین بهبهانی به بوشهر حمل می‌کرد (سلیمانی، ۱۴۰۰، ص ۷۳).

با شکل‌گیری انقلاب مشروطه و حوادثی که در ادامه آن رخ داد؛ جاده لینچ نیز ناامن شد به‌گونه‌ای که سِر اسپرینگ رایس^۱، وزیرمختار انگلیس در ایران، در نامه‌ای مورخ شعبان ۱۳۲۵ق/ سپتامبر ۱۹۰۷ م به سِر ادوارد گری^۲، وزیر امور خارجه انگلیس، می‌نویسد: «عموماً این دزدها از اتباع صمصام‌السلطنه هستند و اگرچه صمصام‌السلطنه مأمور تأمین امنیت راه لینچ است اما مشخص است مایل به انجام این کار نیست» (کتاب آبی، ۱۳۶۳/ الف، ۱/ ۸۲ و ۸۱). در نهایت شرکت لینچ به دلایل متعدد از جمله مسدود بودن چهار تا پنج ماهه راه‌ها به دلیل برف و سرما، عدم پرداخت بهره وام، افزایش عوارض راهداری توسط بختیاری‌ها (گروته، ۱۳۹۶، ص ۲۷۶؛ جواهر کلام، ۱۳۹۱، ص ۳۰) و عدم تأمین امنیت کاروان‌ها، نتوانست آنگونه که انتظار داشت از این راه استفاده کند. همین امر موجبات رکود و پایان فعالیت‌های این شرکت را در اصفهان نیز فراهم نمود.

ج- شرکت دیکسن

یکی دیگر از شرکت‌های انگلیسی فعال در اصفهان دوره قاجار، شرکت دیکسن بود. این شرکت که از سال ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م فعالیتش را در ایران آغاز کرد؛ در زمینه واردات و صادرات وسایل صنعتی و مواد مصرفی مشغول بود. از بارزترین فعالیت‌های شرکت دیکسن در اصفهان، صادرات تریاک، پنبه و واردات پارچه بود. این شرکت با بازرگانان و اشخاص ساکن اصفهان نیز

شرکت، در محل کمپانی واقع در بازارچه نو ترتیب داد (خانه مشروطیت اصفهان، ۱۳۸۹، ص ۹۲)؛ و به این ترتیب به ظاهر همراهی خود را با مردم ایران و اصفهان اعلام نمود.

درپی ناامنی‌های به وجود آمده؛ پس از به توپ بسته شدن مجلس جاده‌های مواصلاتی به اصفهان، دستخوش تاخت‌وتاز گروه‌های مختلف قرار گرفت و در ۲۵ ربیع‌الاول ۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۹م وکیل شرکت زیگلر در منطقه ایزدخواست، توسط طایفه لُسنی غارت شد (کتاب آبی، ۱۳۶۲، ۵۲۴/۲)؛ شهر اصفهان نیز از امنیت خوبی برخوردار نبود. در سیزدهم محرم ۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۹م از سوی کنسولگری انگلیس در اصفهان به کارگزار خارجه اصفهان شکایتی شد مبنی بر اینکه فراش‌باشی صمصام‌السلطنه به همراه دو نفر سید و چند نفر بختیاری مسلح، داخل حجره زیگلر شده‌اند و برای یافتن اسلحه و فشنگ، بعضی صندوق‌های تازه رسیده این شرکت را شکسته‌اند (استادوخ، ۱۳۲۷، ک ۵۴، پ ۹، س ۴۱).

پس از شروع جنگ جهانی اول (۱۸-۱۹۱۴م) و ناامنی در شهر اصفهان، شرکت زیگلر از کنسولگری انگلیس درخواست کرد تا از حکمران اصفهان بخواهد اقدامات مخصوص را جهت حفظ انبارهای تجارتخانه زیگلر انجام دهد (استادوخ، ۱۳۳۳، ک ۵۴، پ ۱۶، س ۳۱). با وجود تمام این خطرات و مشکلات، شرکت تجارتي زیگلر تا پایان دولت قاجاریه به فعالیت‌هایش در شهر اصفهان ادامه داد.

ج- شرکت لینچ

یکی از فعال‌ترین شرکت‌های انگلیسی در اصفهان عصر قاجار، شرکت تجارتي برادران لینچ بود که در سال ۱۲۵۷ق/ ۱۸۴۱م در بغداد تأسیس شد (سدیدالسلطنه، ۱۳۴۲، ج. ۱، ص ۶۳۹). این شرکت توانست در سال ۱۳۱۶ق/ ۱۸۹۹م با تأسیس جاده کاروانرو اهواز به اصفهان، مسیر تردد کاروان‌ها را کوتاه کرده و آن‌ها با طی کردن ۱۵ تا ۱۸ منزل خود را به اصفهان برسانند (گارتویت، ۱۳۷۷، ص ۲۲).

پس از تأسیس این راه، شهر اصفهان بیشتر در معرض کالاهای انگلیسی قرار گرفت. اوایل سال ۱۳۱۸ق/ ۱۹۰۰م سه کاروان تریاک، تنباکو، خشکبار از اصفهان وارد اهواز شد که این نشان از تأثیر جاده بختیاری بر صادرات از اصفهان داشت (Shahnavaz, 2005, p. 113 & 165). به همین علت، شرکت لینچ، دفتری در شهر اصفهان تأسیس نمود. نماینده شرکت لینچ در اصفهان میرزا فضل‌الله خان دهش پسر آقا حسین صراف شیرازی و محل فعالیتش در بازارچه نو بود. فعالیت این شرکت در زمینه واردات و صادرات محصولات متعددی همچون شکر، چای

1. Sir Spring Rice
2. Sir Edward Grey

(الاصفهانی، ۱۳۶۸، ص ۲۸۰-۲۸۲)؛ اگرچه این نام‌لایمات موجب نشد تا اعتبار و جایگاه اقتصادی اصفهان به نابودی کامل برسد. در سال‌های اولیه پادشاهی ناصرالدین‌شاه و در پی سفرش با میرزا تقی‌خان به اصفهان در سال ۱۲۶۷ق، اوضاع شهر بهبود نسبی یافت. این رونق مجدد، علاوه بر پیشینه فعالیت‌های اقتصادی این شهر، ناشی از حمایت‌های امیر از صنعتگران این شهر بود. این شرایط پس از مرگ امیر به دلیل اقدامات ظل‌السلطان (نورصادقی، ۱۳۱۶، ص ۲۸-۲۹) از جمله حمایت از حضور و فعالیت پررنگ شرکت‌های انگلیسی، با تغییراتی روبرو شد. از میان این دلایل، نقش و جایگاه شرکت‌های انگلیسی در ایجاد این تغییرات اهمیت زیادی دارد.

به‌رغم آنکه از دو قرن پیش و از دوران صفویه ورود پارچه‌های انگلیسی به ایران آغاز شده بود، اما با حضور شرکت‌های انگلیسی در اصفهان، شرایط برای ورود پارچه‌های این کشور به بازار اصفهان بیش از گذشته فراهم شد. پارچه‌های بی‌کیفیت انگلیسی، از تنوع و رنگارنگی بالا و قیمت مناسبی برخوردار بودند به همین علت، تولیدکنندگان داخلی تصمیم گرفتند از نخ‌های انگلیسی برای بافت پارچه استفاده کنند. این نخ‌ها به دلیل عدم کیفیت مناسب، باعث تخریب پارچه‌های تولید داخل شد (سیف، ۱۳۷۳، ص ۳۱۷). از سوی دیگر، بازرگانان اصفهانی هنگام وارد کردن کالاهای خارجی به شهر، بایستی به دولت صدی، دوازده تومان و سه هزار گمرکی پرداخت می‌کردند که در این شرایط، سودی عاید تاجر اصفهانی نمی‌شد (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۲۶۷، ش ۳۲).

با افزایش ورود کالاهای انگلیسی به شهر اصفهان، صنعت این شهر دچار رکود شد و مردم از نظر اقتصادی با مشکلات متعددی روبرو شدند. بازار اصفهان به مرور زمان و با گسترش کالاهای انگلیسی تبدیل به یکی از مراکز اصلی شرکت‌های انگلیسی شده بود. به گفته فلاندن «قسمت اعظم میدان شاه را اکنون تجار خارجی که تجارت ماکولات یا تجارت موسمی می‌نمایند، اشغال نموده‌اند» (فلاندن، ۲۵۳۶، ص ۱۵۷)؛ از همین رو، اهالی رو به کشاورزی خصوصاً کشت خشخاش و تنباکو آوردند زیرا این محصولات قابلیت ماندگاری بالایی داشتند، فضای کمی را تصرف می‌کردند و سودآوری بالایی داشت (کرزن، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۸۲). این اقدام باعث شد کشاورزی شهر اصفهان تبدیل به کشاورزی تجاری شود و کشاورزان متمرکز بر کشت خشخاش و تنباکو شوند که به دنبال کمبود مواد خوراکی، قحطی و مشکلات ناشی از نبود غلات را به همراه داشت (Shahnavaz, 2005, p. 81).

مراودات تجاری و مالی برقرار می‌کرد. در این خصوص می‌توان به آقا محمدباقر قزوینی اشاره کرد که شانزده صندوق تریاک در اختیار شرکت دیکسن قرار داده و مبلغ معینی پوند قرض گرفته بود (نورائی، ۱۳۹۱، ص ۴۱ و ۶۸).

شرکت انگلیسی دیکسن در اصفهان با تجارتخانه ملک از زمان مدیریت محمد صدر شروع به فعالیت کرد و این همکاری از ۱۳۲۵ق/ ۱۹۰۷م تا ۱۳۳۱ق/ ۱۹۱۳م ادامه داشت. شرکت دیکسن واردکننده مستقیم نیل برای تجارتخانه ملک بود و در مقابل، اصلی‌ترین محصول صادراتی ملک یعنی تریاک را به لندن صادر می‌کرد (سلیمانی، ۱۴۰۰، ص ۷۵).

شرایط ملتهد و پرآشوب پس از انقلاب مشروطه مانع انتقال کالا به اصفهان شده و تجارتخانه دیکسن را همچون دیگر تجارتخانه‌های فعال در اصفهان در سال ۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۹م متضرر کرده بود (کتاب آبی، ۱۳۶۳/ب، ۶۵۶/۳)؛ با وجود این، تا سال ۱۳۴۱ق/ ۱۹۲۳م در اصفهان به فعالیت‌هایش ادامه داد و پس از ورشکستگی، به فعالیتش خاتمه یافت (ساکما، ۱۳۰۲-۱۳۰۳، ۳۶۰/۶۶۲۹).

پیامدها و بازخوردها نسبت به فعالیت شرکت‌های انگلیسی در اصفهان

اصلی‌ترین فعالیت اقتصادی مردم شهر اصفهان در دوران سلطنت قاجاریه، کشاورزی و سپس صنعت بود. این دو فعالیت اقتصادی اصفهان به‌رغم آسیب‌های متعددی که در دهه‌های قبل از تشکیل دولت قاجار متحمل شده بود؛ اما همچنان فعال بود و حتی فعالیت‌هایی از جمله صنعت نساجی رونق داشت (الهیاری و همکاران، ص. ۱۳۹۳، ص ۲۰۶). صنعتگران اصفهانی تولیدکننده انواع پارچه‌های ابریشمی، مخمل، زربافت، ساتن به‌ویژه قلمکار بودند (تحویلدار، ۱۳۴۲، ص ۹۲).

این شهر اگرچه در سال‌های ابتدایی حکومت قاجاریه از شرایط خوبی برخوردار نبود؛ اما با انتخاب دوباره حاجی محمد حسین صدر اصفهانی به‌عنوان بیگلریگی اصفهان در اوایل پادشاهی فتحعلی شاه، دوباره رنگ رونق و آبادانی به خودش دید. مرگ محمد حسین‌خان (۱۲۳۹ق) شهر اصفهان را دوباره دچار هرج و مرج، فتنه و برهم خوردن نظم و امنیت نمود که این وضعیت تا زمان به قدرت رسیدن ناصرالدین‌شاه پابرجا بود

بنیان‌گذاران این شرکت‌ها قصد داشتند با در دست گرفتن تجارت شهر و تولید محصولات داخلی از جمله پارچه، دوباره رونق را به شهر اصفهان برگردانند. این هدف آن‌ها اگرچه در نگاه ملی متوجه تمام شرکت‌های خارجی فعال در بازار و اقتصاد اصفهان بود اما مشخصاً بر فعالیت‌های انگلیسی‌ها متمرکز بود. در واقع مردم اصفهان و تجار و بازرگانانش بیشترین آسیب را از حضور و فعالیت‌های شرکت‌های انگلیسی در اصفهان متحمل شده بودند. همچنین نقش فعال انگلیسی‌ها در سیاست و اقتصاد ایران و رسیدن اخبار سلطه انگلیسی‌ها بر امور داخلی ایران به اهالی اصفهان، آنها را مستعد مقابله و برخورد با انگلیسی‌ها نموده بود. **بزرگان اصفهان و مؤسسين شرکت‌ها تمام تلاش خود را جهت تحریم کالاهای خارجی انجام دادند و از مردم می‌خواستند کالاهای وارداتی را مورد استفاده قرار ندهند** (سپهر، ۱۳۶۸، ۲/ ۳۳۰). شرکت‌های تجاری خارجی در این شرایط نگران موقعیت خود در ایران بودند، لذا از هیچ اقدامی کوتاهی نمی‌کردند. یکی از اقدامات آن‌ها، کاهش قیمت پارچه‌های وارداتی بود. این اقدام باعث شد اهالی خصوصاً بانوان پارچه بیشتری خریداری کنند (روزنامه جهاد اکبر، ۱۳۲۵، شماره ۲۷، ص ۱). از سوی دیگر تجار اصفهانی بایستی بیشتر از تجار خارجی گمرکی می‌دادند (ابوت، ۱۳۹۶، ص ۱۷۵)؛ به همین علت قیمت کالاهای تجار اصفهانی افزایش پیدا می‌کرد. نکته دیگر اینکه شرکت‌های داخلی تا اواخر دوره قاجار به فعالیت خود به صورت محدود ادامه دادند اما به دلیل حوادث مذکور و همسو نبودن سیاست‌های کلی حکومت قاجار با تصمیمات بزرگان و شرکت‌های اصفهانی، تلاش بزرگان، نخبگان و بازرگانان شهر اصفهان به نتیجه دلخواه نرسید.

نتیجه

شهر اصفهان از دوران سلطنت صفویه بارانداز بازرگانان انگلیسی بود. پس از به قدرت رسیدن قاجارها، به‌ویژه در دوران پادشاهی ناصرالدین شاه، شرایط برای گسترش فعالیت شرکت‌های انگلیسی در شهر اصفهان افزایش یافت؛ در نهایت به دلیل اهمیت موضوع، در این پژوهش **تلاش شد عملکرد شرکت‌های انگلیسی در اصفهان دوره قاجار مورد بررسی قرار گیرد. با توجه به نتایج به دست آمده، هفت شرکت تجاری انگلیسی با نام‌های گری‌پاول، هاتز، موئیر و توئیدی، دیوید ساسون، زیگلر، لینچ و دیکسن در شهر اصفهان دفاتر خود را افتتاح کرده و به تجارت گسترده مشغول بودند. دلیل انتخاب این شهر برای فعالیت این شرکت‌ها را می‌توان موقعیت جغرافیایی مناسب و ترانزیتی**

با توجه به شرایط پیش آمده، صنایع و تولیدی‌های شهر اصفهان تعطیل شده بودند و اقتصاد این شهر به انحصار شرکت‌های خارجی درآمده بود. مردم و بزرگان شهر از شرایط پیش آمده ناراضی بودند. شرایط تولید صنایع داخلی به حدی وخیم و در سیطره کالاهای خارجی بود که روزنامه فرهنگ اصفهان می‌نویسد: «برهنه و گرسنه باید بروی خاک بنشینید، نه ظروف دارید نه اسباب چراغ نه لباس ... لباس شماها منحصر است به ماهوت و اقسام چیت و چلوار و پارچه‌های ابریشمی و کتان که تمام از خارجه حمل و نقل می‌شود». روزنامه در ادامه از هموطنان می‌خواهد غیرت کرده و نیازهای جامعه را خودشان رفع کنند (روزنامه فرهنگ اصفهان، ۱۲۹۷، ش ۴۳). بزرگان اصفهان که همراه با مردم از وضعیت موجود ناراضی بودند، به دنبال جرقه‌ای بودند تا مخالفتشان را رسا و قدرتمند فریاد بزنند. این امتیاز به هنگام مقابله با قرارداد رژوی فراهم شد و بازرگانان اصفهانی با همراهی علمای شهر به ویژه آقا نجفی و شیخ محمدعلی نجفی (ثقة الاسلام) دست به تحریم مصرف توتون و تنباکو زدند (کدی، ۱۳۵۸، ص ۱۲۵).

پس از به نتیجه رسیدن تلاش مردم درخصوص لغو قرارداد رژوی، امیدواری در اذهان صاحب‌نظران و بزرگان اصفهانی جرقه زد. آن‌ها دریافتند می‌توانند در مقابل نفوذ اقتصادی انگلستان در اصفهان بایستند، به همین علت به فکر تأسیس شرکت‌های متعدد افتادند. نخستین شرکت تجاری اصفهان در واکنش به حضور فعال شرکت‌های خارجی، شرکت مسعودیه بود (معتضد، ۱۳۶۶، ص ۶۲۹). این شرکت در ۱۰ رجب ۱۳۱۱ ق / ۱۸۹۳ م پایه‌گذاری شد (روزنامه حبل‌المتین کلکته، ۱۳۱۴، شماره ۲۲ و ۳۵ به نقل از رجائی، ۱۳۹۲، ص ۳۷) و مدیریتش برعهده محمدحسین کازرونی (یکی از بازرگانان مشهور اصفهان) قرار گرفت (عقیلی، ۱۳۸۵، ص ۹۲-۹۳) شرکت اسلامیه، کمپانی دیگری بود که در سال ۱۳۲۴ ق / ۱۹۰۶ م تأسیس شد (روزنامه ثریا، ۱۳۱۷، شماره ۴۱، ص ۱). هدف این شرکت، تمرکز بر بومی کردن کالاها و پیشرفت شرکت‌های ایرانی بود. در این راستا هرگونه دادوستد کالاهای خارجی ممنوع اعلام شد (روزنامه ثریا، ۱۳۱۷، شماره ۴۹، ص ۱). شرکت محمودیه نیز در سال ۱۳۱۶ ق / ۱۸۹۸ م تأسیس شد. فعالیت این شرکت در زمینه تجارت داخلی، تجارت خارجی و امور صرافی بود (ترابی فارسانی، ۱۳۹۷، ص ۷۹). از دیگر شرکت‌های اصفهانی در زمینه رواج کالاهای داخلی، شرکت اخوت بود. این شرکت در سال ۱۳۲۵ ق / ۱۹۰۷ م به ریاست حاجی محمدابراهیم ملک‌التجار تأسیس شد (نجفی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۸-۱۲۴).

ابوت، کیث ادوارد. (۱۳۹۶). شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار. ترجمه سید عبدالحسین رئیس السادات. تهران. امیرکبیر.

اشرف، احمد. (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران، ص. دوره قاجاریه*. تهران. پیام.

الاصفهانی، محمد مهدی. (۱۳۶۸). *نصف جهان فی تعریف اصفهان*. به تصحیح منوچهر ستوده. تهران. امیرکبیر.

الهیاری، فریدون. و همکاران. (۱۳۹۳). *تاریخ حرف، صنایع و تجارت استان اصفهان از دوران باستان تا انقلاب اسلامی*. اصفهان. شهید حسین فهمیده.

اورسل، ارنست. (۱۳۸۲). *سفرنامه قفقاز و ایران*. ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

اوکاژی، شوکو. (۱۳۶۵). *فحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ در ایران*. ترجمه هاشم رجب‌زاده. *مجله آینده*، (۱، ۲ و ۳)، ۴۱-۲۸.

اوبن، اوژن. (۱۳۶۲). *ایران امروز*. ترجمه علی اصغر سعیدی. بی‌جا. کتاب فروشی زوار.

آدمیت، فریدون. (۱۳۶۰). *شورش بر امتیازنامه رژی*. تهران. پیام.

بنجامین، س. ج. و. (۱۳۶۳). *ایران و ایرانیان*. ترجمه محمدحسین کردبچه. بی‌جا. جاویدان.

ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۹۷). *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*. تهران. تاریخ ایران.

تحویلدار، میرزا حسین‌خان. (۱۳۴۲). *جغرافیای اصفهان*. به کوشش محمد ستوده. تهران. بی‌نا.

جناب، میر سید علی. شاردن، ژان. (۱۳۷۶). *الاصفهان*. بی‌جا. سازمان میراث فرهنگی کشور.

جواهرکلام، علی. (۱۳۹۱). *یادداشت‌های سفر اصفهان*. به کوشش عبدالمهدی رجائی. قم. مجمع ذخائر اسلامی.

خانه مشروطیت اصفهان (نیم‌قرن بیداری اسلامی). (۱۳۸۹). به کوشش موسی فقیه حقانی. تهران. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر و خانه مشروطیت اصفهان.

رایت، دنیس. (۱۳۶۴). *انگلیسی‌ها در میان ایرانیان*. ترجمه اسکندر دلد. تهران. نهال.

رجائی، عبدالمهدی. (۱۳۹۲). *تاریخ نساجی اصفهان در دوره قاجار و پهلوی (از نگاه مطبوعات و اسناد)*. اصفهان. جهاد دانشگاهی واحد اصفهان.

اصفهان دانست به گونه‌ای که کالاها برای انتقال به پایتخت و شمال کشور از این شهر می‌گذشت. با تأسیس جاده بختیاری توسط شرکت لینچ، افزایش ورود کالاهای انگلیسی به شهر اصفهان افزایش یافت و شرایط را برای این شرکت‌ها آسان کرد زیرا این راه از امنیت بهتری برخوردار بود. ناگفته نماند نقش ظل‌السلطان حکمران اصفهان نیز در این موضوع بی‌تأثیر نبود. او که همچون پدرش - ناصرالدین شاه - به انگلیسی‌ها علاقه داشت، شرایط را برای حضور بازرگانان انگلیسی در اصفهان مهیا می‌کرد. پیامد مهم این حجم از فعالیت‌های شرکت‌های انگلیسی در اصفهان، از رونق افتادن و رکود محسوس اقبال به محصولات داخلی و کالاهایی بود که بازرگانان اصفهانی می‌آوردند و مهم‌تر از همه تغییر نوع کشت از غلات به محصولات تجاری به ویژه تریاک یا تغییر کشت معیشتی به کشت تجاری بود. این امر در بازه زمانی کوتاهی موجب شد تا اصفهان با کمبود غلات و قحطی‌هایی روبرو شود که در تاریخ این شهر کم‌سابقه بود. افزایش این فشار نابرابر شرکت‌های خارجی بر حیات اقتصادی و اجتماعی مردم اصفهان موجب شد تا در جریان مشروطیت، یکی از پایگاه‌های مهم قیام مردم، همین شهر باشد مضافاً بر اینکه اولین نمونه شرکت‌های داخلی به منظور مقابله و تحریم کالاهای وارداتی در اصفهان شکل گرفت.

لذا باز شدن درب‌های تجارت و بازار اصفهان بر روی شرکت‌های انگلیسی نه تنها موجب رونق تجاری و اقتصادی این شهر نشد، بلکه ضربه سنگینی به تجارت، صنایع و کشاورزی اصفهان نیز وارد نمود. شاید مهم‌تر از این آسیب، تغییر نگاه و ذائقه اهالی اصفهان و اقبال بیشتر آن‌ها به کالاهایی که شرکت‌های انگلیسی به بازار اصفهان وارد می‌نمودند، بود که یک آسیب جدی اجتماعی و هویتی محسوب می‌شود که به‌رغم تلاش بزرگان برای مقابله با آن و رفتن تا پای «تحریم شرعی کالاهای خارجی» اما در بلندمدت این آسیب، ماندگار شد.

منابع

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ).
 سال ۱۳۱۵، کاترین ۳۰، پوشه ۱۸، سند ۵. سال ۱۳۲۱، کاترین ۲۷، پوشه ۱۱، سند ۹۲. سال ۱۳۲۱، کاترین ۲۸، پوشه ۲، سند ۴. سال ۱۳۲۷، کاترین ۵۴، پوشه ۹، سند ۴۱. سال ۱۳۳۳، کاترین ۵۴، پوشه ۱۶، سند ۳۱. سال ۱۳۳۴، کاترین ۳، پوشه ۳، سند ۱۳ و ۱۴.

روزنامه ثریا، سال ۱۳۱۷، شماره ۴۱ و ۴۹.

روزنامه جهاد اکبر، سال ۱۳۲۵، شماره ۲۷.

روزنامه فرهنگ اصفهان، سال ۱۲۹۷، شماره ۴۳.

روزنامه وقایع اتفاقیه، سال ۱۲۶۷، شماره ۳۲.

کدی، نیکی ر. (۱۳۵۸). *تحریم تنباکو در ایران*، ترجمه شاهرخ قائم مقامی. چاپ دوم. تهران. شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

کرزن، جرج ن. (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران* (جلد ۲). ترجمه غ. وحید مازندرانی. چاپ دوم. (بی‌جا). مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

کشف تلبیس. (۱۳۳۶). برلین. اداره کاوه.

گارثویت، جین راف. (۱۳۷۷). *خان‌های بختیاری*، دولت ایران و انگلیس ۱۹۱۵-۱۸۴۶ م. ترجمه نصرالله صالحی. *فصلنامه تاریخ معاصر ایران*. (۸). ۴۴-۷.

گروته، هوگو. (۱۳۹۶). *سفرنامه گروته*. ترجمه مجید جلیلود. تهران. مرکز.

گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ص. دوره قاجار (۱۳۷۰). جلد ۳. تهران. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

لاکهارت، لارنس. (۱۳۸۳). *انقراض سلسله صفویه*. ترجمه اسماعیل دولتشاهی. چاپ سوم. تهران. انتشارات علمی و فرهنگی.

لیتن، ویلهلم. (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی*. ترجمه مریم میراحمدی. تهران. معین.

معتضد، خسرو. (۱۳۶۶). *حاج امین‌الضرب و تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری صنعتی در ایران*. بی‌جا. جانزاده.

مدنی، سید جلال‌الدین. (بی‌تا). *تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران* (جلد ۱). قم. انتشارات اسلامی.

نجفی، موسی. (۱۳۹۳). *اندیشه تحریم و خودباوری*. چاپ دوم. تهران. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

نورائی، مرتضی. (۱۳۹۱). *قباله کارگزاری اصفهان (۱۳۳۴-۱۳۲۷ ه ق)*. اصفهان. سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

نورصادقی، حسین. (۱۳۱۶). *اصفهان*، تهران. چاپخانه سعادت.

ویشارد، جان. (۱۳۶۳). *بیست سال در ایران*. ترجمه علی پیرنیا. تهران. نوین.

Walcher, Heidi A. (2008). In the Shadow of the King, Zill al-Sultan and Isfahan under the Qajar's. London & New York, I.B. Tauris Tauris in association with the Iran Heritage Foundation.

Shahnavaz, Shahbaz (2005), the Opening up of South-West Persia 1880-1914, London & New York, Routledge Curzon.

Stebbins, H. Lyman (2016), British Imperialism in Qajar Iran, London & New York, I.B, Tauris & Co. Ltd.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، سال ۱۳۰۷-۱۳۳۸، شناسه ۱۹۰۱۸/۹۶، ۸ صفحه. سال ۱۳۰۲-۱۳۰۳، شناسه ۳۶۰/۶۶۲۹، ۳۱ صفحه. سال ۱۳۲۹، شناسه ۹۷/۲۸۰/۳۳۸۹، ۲۵ برگ.

سپهر، عبدالحسین خان. (۱۳۶۸). *مرآت الوقایع مظفری و یادداشت ملک‌المورخین* (جلد ۲). به تصحیح و مقدمه عبدالحسین زرین‌کوب. بی‌جا. زرین.

سدیدالسلطنه، محمدعلی. (۱۳۴۲). *بندرعباس و خلیج فارس* (جلد ۱ و ۲). به تصحیح احمد اقتداری. به کوشش علی ستایش. تهران. کتابخانه ابن‌سینا.

سلیمانی، عارفه. (۱۴۰۰). *بررسی سندشناختی اسناد تجاری دوره قاجار*؛ مطالعه موردی، ص. اسناد تجارت خارجی تجارتخانه محمد ابراهیم ملک‌التجار اصفهانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران. گروه تاریخ دانشگاه تهران.

سیف، احمد. (۱۳۷۳). *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*. تهران. چشمه.

شیرانی نقنه، زهرا. (۱۳۸۴). *اقتصاد اصفهان در دوره ظل‌السلطان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ. اصفهان. گروه تاریخ دانشگاه اصفهان.

شیرزادفر، مهرالزمان. (۱۳۸۷). *اصفهان در دوره افشار و زند*. اصفهان. سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

صفائی، ابراهیم. (۱۳۵۰). *اسناد برگزیده از سپهسالار - ظل‌السلطان - دبیرالملک*. بی‌جا. انجمن تاریخ.

عقیلی، سید احمد. (۱۳۸۵). *نگرشی بر مشروطیت اصفهان*. اصفهان. سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

عیسوی، چارلز. (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران*. ترجمه یعقوب آژند. تهران. گستره.

فلاندن، اوژن. (۲۵۳۶). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*. ترجمه حسین نورصادقی. چاپ سوم. بی‌جا. اشراقی.

فلور، ویلم. (۱۳۶۶). *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار* (جلد ۱). ترجمه ابوالقاسم سری. بی‌جا. توس.

قریان‌پور دشتکی، خدابخش. (۱۳۹۰). *انگلیس و بختیاری (۱۹۲۵-۱۸۹۶ م)*. تهران. مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

کتاب آبی؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. (۱۳۶۲). جلد ۲. به کوشش احمد بشیری. تهران. نو.

کتاب آبی؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. (۱۳۶۳/الف). جلد ۱. به کوشش احمد بشیری. چاپ دوم. تهران. نو.

کتاب آبی؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران. (۱۳۶۳/ب). جلد ۳. به کوشش احمد بشیری. تهران. نو.

Bibliography-Romanized

- Abbott, K. (2017 AD). *Cities trade: Consul Abbott on the economy and society of Iran*. Tr. A. Rais Al-Sadat. Amirkabir. (In Persian)
- Adamiyat, F. (1981 AD). *Revolt against the Reggie franchise*. Payam. (In Persian)
- Aghili, A. (2006 AD). *Attitude to the constitution of Isfahan*. Isfahan, Cultural and recreational organization of Isfahan municipality. (In Persian)
- Al Isfahan, M. (1989 AD). *Nesfe jahan fi tarif Isfahan (Half of the world in the definition if Isfahan)*. Ed. M. Sotoudeh. Amirkabir. (In Persian)
- Allahyari, F. & et al. (2014 AD). *History of professions, industries and trade of Isfahan province from ancient times to the Islamic revolution*. Shahid Hossein Fahmideh. (In Persian)
- Ashraf, Ahmad. (1980 AD). *Historical Obstacles to the Development of Capitalism in Iran: The Qajar Period*. Payam. (In Persian)
- Aubin, Eugène. (1983 AD). *Modern Iran. Translated by Ali-Asghar Saeedi*. Zavvar Bookstore. (In Persian)
- Benjamin, S. G. W. (1984 AD). *Persia and the Persian*. Tr. M. Kordbacheh. Javidan. (In Persian)
- Blue Book*. (1983 AD). Ed. A. Bashiri. Vol. 2. Now. (In Persian)
- Blue Book*. (A/1984). Ed. A. Bashiri. Second Edition. Vol. 1. Now. (In Persian)
- Blue Book*. (B/1984). Ed. A. Bashiri. Vol. 3. Now. (In Persian)
- Constitution house of Isfahan (Half a century of Islamic awakening)* (2010). Ed. M. Faghih Haghani. Institute for Iranian contemporary historical studies & Constitution house of Isfahan. (In Persian)
- Curzon, G. N. (1983 AD). *Persia and Persian Question*. Tr. Gh. Vahid Mazandarani. Vol. 2. Nd, Center for scientific and cultural publications. (In Persian)
- Diplomatic history and documents center of the ministry of foreign affairs of Iran. Archives No. GH1315-K30-P18-5, GH1321-K27-P11-92, GH1321-K28-P2-4, GH1327-K54-9-41, GH1333-K54-P16-31, GH1334-K3-P3-13 & 14, (In Persian)
- Farhang-e Isfahan newspaper*. (1918 AD). No. 43. (In Persian)
- Flandin, Eugène. (1977 AD). *Travel Account of Eugène Flandin in Iran*. Translated by Hossein Noursadeghi. 3rd ed. Eshraghi. (In Persian)
- Floor, W. (1987 AD). *Essay on the social history of Iran in the Qajar era*. Tr. A. Serry. Vol. 1. Nd, Tus. (In Persian)
- Garthwaite, G. R. (1998 AD). The Bakhtiyari Khans, the Government of Iran and the British (1846-1915). Tr. N. Salehi. *Journal of Contemporary history of Iran*. (8): 7-44 (In Persian)
- Gorbanpour, Kh. (2011 AD): *England and Bakhtiyari (1896-1925)*. Institute for Iranian contemporary historical studies. (In Persian)
- Grote, H. (2017 AD). *Grote's travelogue*. Tr. M. Jalilvand. Markaz. (In Persian)
- Issawi, Ch. (1983 AD). *The Economic history of Iran*. Tr. J. Azhand. Gostareh. (In Persian)
- Jahad Akbar newspaper*. (1907 AD). No. 27. (In Persian)
- Javaher Kalam, A. (2012 AD). *Isfahan travel notes*. Ed. M. Rajaei. Majma-i zakhair islami. (In Persian)
- Jenab, A. & J. Chardin (1997 AD). *Al-Isfahan*. Nd, Culture heritage organization. (In Persian)
- Kashfe Telbis*. (1957 AD). Kaveh. (In Persian)
- Keddie, N. R. (1979 AD). *The Iranian Tobacco protests*. Tr. Sh. Ghaemmaghami. Jibi. (In Persian)
- Liten, W. (1988 AD). *Iran from peaceful influence to protection*. Tr. M. MirAhmadi. Moien. (In Persian)
- Lockhart, Laurence. (2004 AD). The Fall of the Safavid Dynasty. Translated by Esmaeil Dolatshahi. 3rd edition. Elmī va Farhangī Publishing. (In Persian)
- Madani, J. (Nd). *The history of Iran's political developments and foreign relations*. Vol. 1. Entesharat Islami. (In Persian)
- Motazed, Kh. (1987 AD). *Haj Amin al-Zarb and the history of trade and industrial investment in Iran*. Janzadeh. (In Persian)
- Najafi, M. (2014 AD). *The idea of sanctions and self-belief*. Institute for Iranian contemporary historical studies. (In Persian)
- National library and Archives of Iran. Archives No. 296/19018.. 360/6629. 97/280/3389. (In Persian)
- Nouraei, M. (2012 AD). *Isfahan Brokerage deed (1909 – 1915)*. Isfahan, Cultural and recreational organization of Isfahan municipality. (In Persian)
- Nour Sadeghi, H. (1937 AD). Saadat. (In Persian)

- Okazaki, Sh. (1986 AD). "The great Persian famine 1870-71". Tr. H. Rajabzadeh. *Journal of future*. Vol. 12. No. 1 & 2 & 3. (In Persian)
- Orsel, Ernest. (2003 AD). *Travelogue of the Caucasus and Iran*. Translated by Ali Asghar Saeedi. Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Rajaei, M. (2013 AD). *Textile history of Isfahan in the Qajar and Pahlavi periods*. Jahad daneshgahi Isfahan. (In Persian)
- Sadid Al-Saltaneh, M. A. (1963 AD). *Bandar Abbas & Khalije Fars (Persian Gulf)*. Ed. A. Eghtedari & A. Setayesh. Vols. 1 & 2. Ibn Sina. (In Persian)
- Safai, Ebrahim. (1971 AD). *Selected Documents from Sepahsalar – Zell al-Soltan – Dabir al-Molk*. Historical Society
- Selection of Iranian and Ottoman political documents: Qajar period* (1991). Vol. 3. Institute for political and international studies. (In Persian)
- Sepehr, A. H. (1989 AD). *Meraat Al-vaghaye Mozafari*. Ed. A. H. Zarrinkoob. Vol. 2. Nd, Zarrin. (In Persian)
- Seyf, A. (1994 AD). *The economy of Iran in the 19th century*. Cheshmeh. (In Persian). (In Persian)
- Shahnavaz, Shahbaz (2005 AD), *the Opening up of South-West Persia 1880-1914*, Routledge Curzon.
- Shale, M (1989 AD). *Lady Shale's memoirs*. Tr. H. AbouTorabian. Now. (In Persian)
- Shirani Naghneg, Z. (2005 AD). *Economy of Isfahan during the Zell Al-Sultan*. Isfahan university Department of history. (In Persian)
- Shirzādfar, Mehralzaman. (2008 AD). *Isfahan during the Afsharid and Zand Periods*. Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality. (In Persian)
- Soleymani, A. (2021 AD). *Cognitive examination of commercial documents of the Qajar period*. Master's thesis. Tehran university Department of history. (In Persian)
- Soraya newspaper (1899 AD). No. 41 & 49. (In Persian)
- Stebbins, H. Lyman (2016 AD), *British Imperialism in Qajar Iran*, I.B, Tauris & Co. Ltd.
- Tahvildar, M.H. (1963 AD). *Isfahan geography*. Ed. M. Sotoudeh. (In Persian)
- Torabi Farsani, S. (2018 AD). *Merchants, constitutionalism and modern government*. Tarikheiran. (In Persian)
- Vaqa'e Etefaqiyeh newspaper*, (1888 AD), No. 32. (In Persian)
- Walcher, Heidi A. (2008 AD). *In the Shadow of the King: Zill al-Sultan and Isfahan under the Qajar's*. I.B. Tauris Tauris in association with the Iran Heritage Foundation.
- Wishard, J. (1984 AD). *Twenty years in Iran*. Tr. A. Pirnia. Novin. (In Persian)
- Wright, D. (1985 AD). *The English among the Persians*. Tr. E. Deldam. Nahal. (In Persian)